

Fehse en Kuyper en hun gemeenteatlassen van Groningen

De meer dan 1200 kaartjes die cartograaf Jacob Kuyper in de jaren 1860 tekende voor de *Gemeente-atlas van Nederland*, zijn nog steeds zeer bekend en populair. Alleen in het Groninger deel kreeg niet elke gemeente een eigen kaartje van zijn hand, zo lijkt het soms.

Verscheidene, oudere Kuyperatlassen van onze provincie bevatten namelijk hoofdzakelijk of uitsluitend oudere kaartjes van graveur Christoph Fehse. Hoe kwam dat eigenlijk?

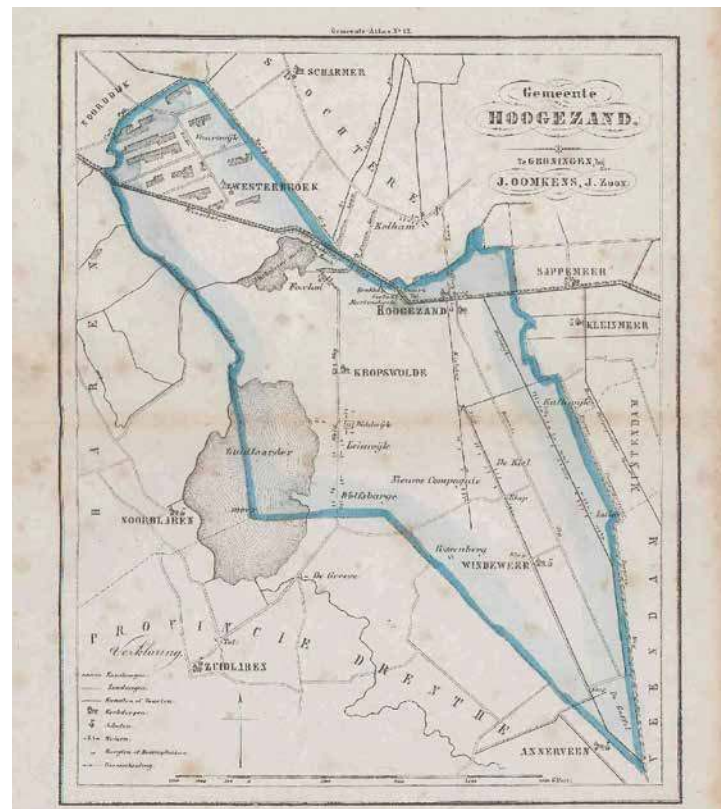
In 1861 verschenen bij uitgever Jan Oomkens J. Zoon te Groningen kaartjes van Hoogezand (afb. 1) en zeven andere Groningse gemeenten. Een jaar later kwamen de overige gemeenten aan bod. Ook kregen toen de provincie, de stad en de drie arrondissementen Appingedam, Winschoten en Groningen elk een eigen kaartje. De kaartjes waren voor 5 cent los verkrijgbaar. De complete atlas verscheen onder de naam *Gemeente-atlas van Groningen in 62 kaarten*. De kaartjes waren bewerkt door graveur Christoph Fehse.

In de jaren daarna vatte uitgever Hugo Suringar (afb. 2) uit Leeuwarden het plan op ook zo'n gemeenteatlas uit te geven, maar dan voor heel Nederland. Een hele onderne-

ming, want destijds waren er 1138 gemeenten, verspreid over elf provincies. Als auteur van de door hem uit te geven atlas trok Suringar Jacob Kuyper (afb. 3) aan. 'Deze op het gebied van aardrijkskunde en cartografie gunstig bekende naam', aldus de uitgever, 'moge ten waarborg strekken van de nauwkeurigheid en de zorg welke zullen worden besteed aan de uitvoering van deze atlas'.

Promotie en intekening

Vanaf 1864 was het mogelijk op Kuypers *Gemeente-atlas van Nederland in 1138 gemeente-kaarten* in te tekenen. In het promotiemateriaal stond wat men kon verwachten:

Afb. 1. Kaartje van de gemeente Hoogezand, 1861. Schaal: 6000 ellen = 7,1 cm. Vervaardiger: Christoph Fehse. Uitgever: J. Oomkens J. Zoon, Groningen. Collectie Universiteitsbibliotheek Utrecht.

Afb. 2 (links). Hugo Suringar (1834-1911), uitgever van de *Gemeente-atlas van Nederland naar officiële bronnen bewerkt*, 1881. Collectie Allard Pierson/UvA.

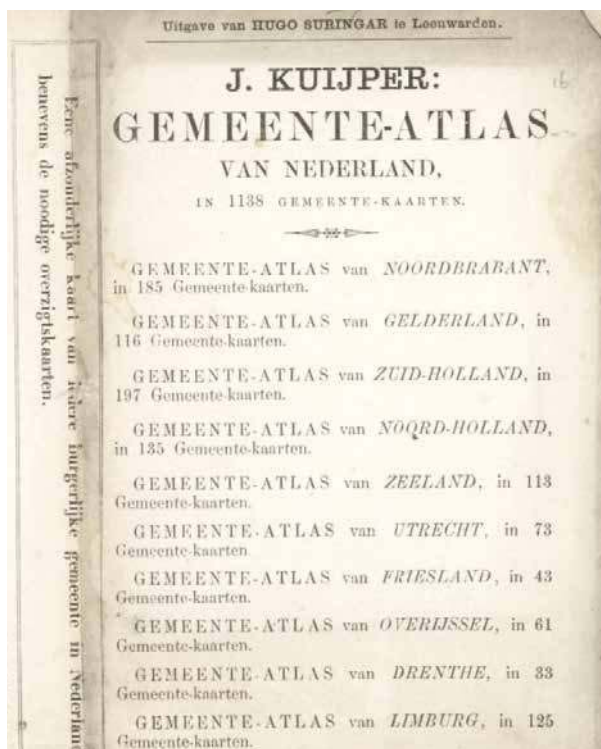
Afb. 3 (rechts). Jacob Kuyper (1821-1908), auteur van de *Gemeente-atlas van Nederland naar officiële bronnen bewerkt*. Bron: BnF/Gallica.

van elke Nederlandse gemeente zou er een kaart verschijnen in het formaat en in de trant van de atlas van Fehse, waarvan Suringar inmiddels als mede-uitgever optrad. Wel beloofde hij dat zijn kaartjes een uitvoeriger bewerking zouden hebben ondergaan. Ze waren dan ook duurder: 10 cent voor een los kaartje en 7 cent bij intekening op de hele provincie. Het tarief van 5 cent hanteerde hij weliswaar ook, maar dat gold alleen voor afnemers van de complete atlas van het hele land, dus van alle elf de provincieatlassen met daarin uiteindelijk ruim 1200 kaartjes. Bezitters van de gemeentatlas van Fehse konden overigens ook profiteren van dit lagere tarief als ze intekenden op de tien gemeentatlassen van de overige provincies.

Aanvankelijk liet het zich aanzien dat Kuyper zich niet behoefde bezig te houden met Groningse gemeenten. Kennelijk waren er nog genoeg Fehsekaartjes op voorraad om het deel te vullen dat de provincie Groningen ging omvatten (afb. 4).

Bij stukjes en beetjes

Intekenaren van het eerste uur op de atlas van Kuyper en Suringar kregen niet direct een volledig exemplaar. Er zou nog zes of zeven jaar aan de uitgave gewerkt worden om het werk te voltooien. Steeds als er vijftien tot 25 nieuwe kaartjes klaar waren, zou Suringar die aan de intekenaren leveren. Dan ook zouden deze kaartjes in de boekhandel verkrijgbaar zijn. De eerste set Kuyperkaartjes, tevens bedoeld voor de kennismaking van het publiek met de atlas, kwam uit in 1865. Van elke provincie waren er twee of drie kaartjes opgenomen, behalve van Groningen. Onder het kopje 'Groningen' was genoteerd: 'bewerkt door

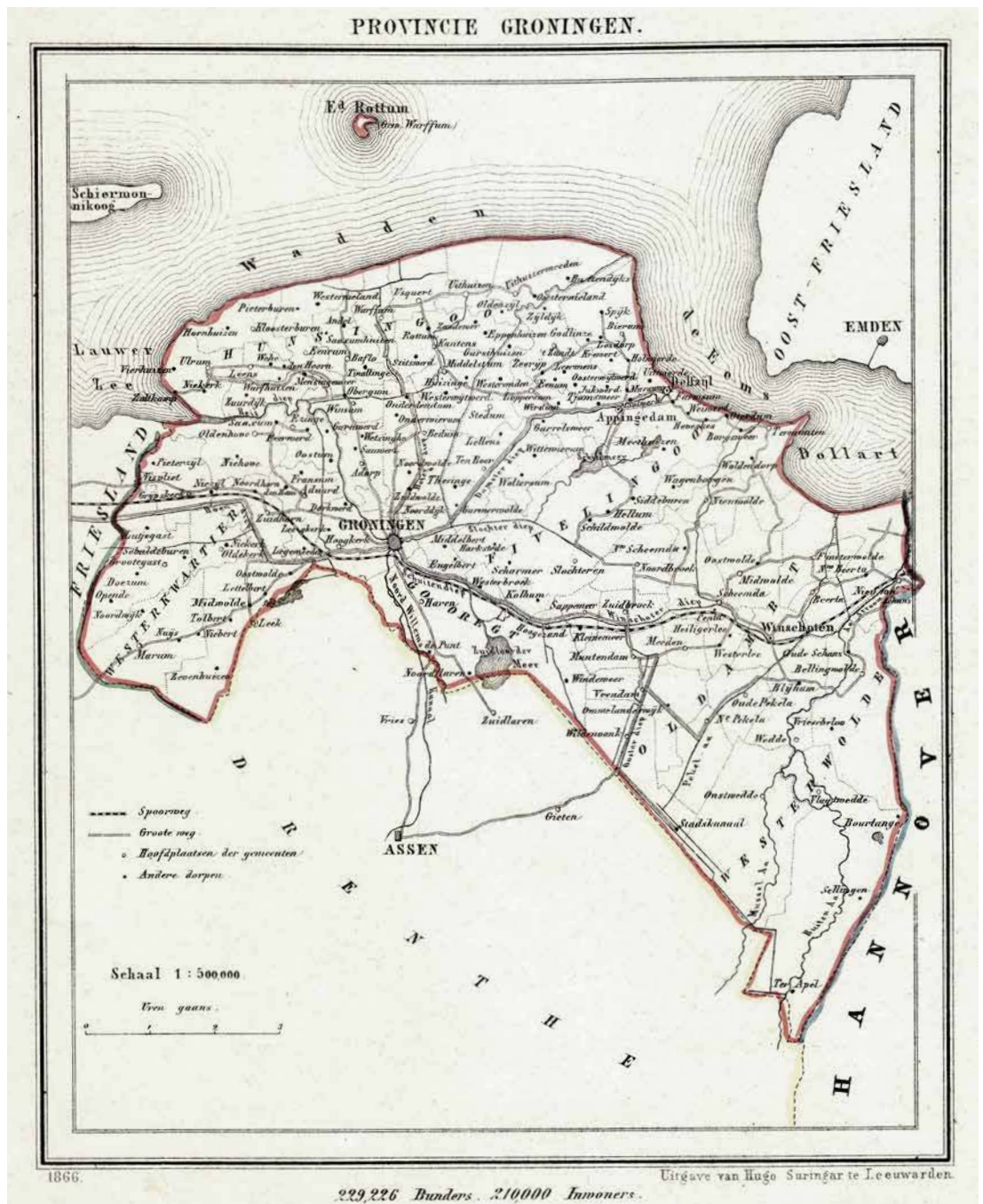
Afb. 4. Aankondiging van de uitgave van de *Gemeente-atlas van Nederland* van Jacob Kuyper. Collectie Allard Pierson/UvA.

C. Fehse; is reeds compleet'. In de setjes die in de daaropvolgende jaren verschenen, was slechts eenmaal een kaartje voor de provincieatlas van Groningen opgenomen, vermoedelijk het overzichtskaartje van de provincie (afb. 5). De Kuyperkaartjes van Groninger gemeenten gedateerd 1866-1869 kwamen dus niet direct op de markt. Vroege intekenaren van de gemeentatlas kregen gewoon een set Fehsekaartjes. Door deze gang van zaken circuleren er nu nog exemplaren van de *Gemeente-atlas van Nederland* waarop vrijwel alle kaartjes van Groningen door Fehse zijn bewerkt, ook al doet de naam Kuyper op de kaft en op het titelblad in eerste instantie anders vermoeden. En daardoor ook kun je tot op de dag van vandaag op internet Fehsekaartjes tegenkomen die gerubriceerd zijn onder het kopje 'Kuyperkaartjes'.

'Alles is er op te vinden'

De atlas van Fehse werd goed ontvangen, getuige een bespreking in de *Vaderlandsche letteroefeningen* van 1863 :

Elke kaart munt uit door keurige netheid en duidelijkheid. De wegen, tollens, vaarten, alles is er op te vinden; elke kaart is netjes gekleurd en men zou wenschen van elke provincie zulk eenen atlas te bezitten..... Een paar heeren, die Groningers van geboorte en met hunne provincie door en door bekend waren, stonden

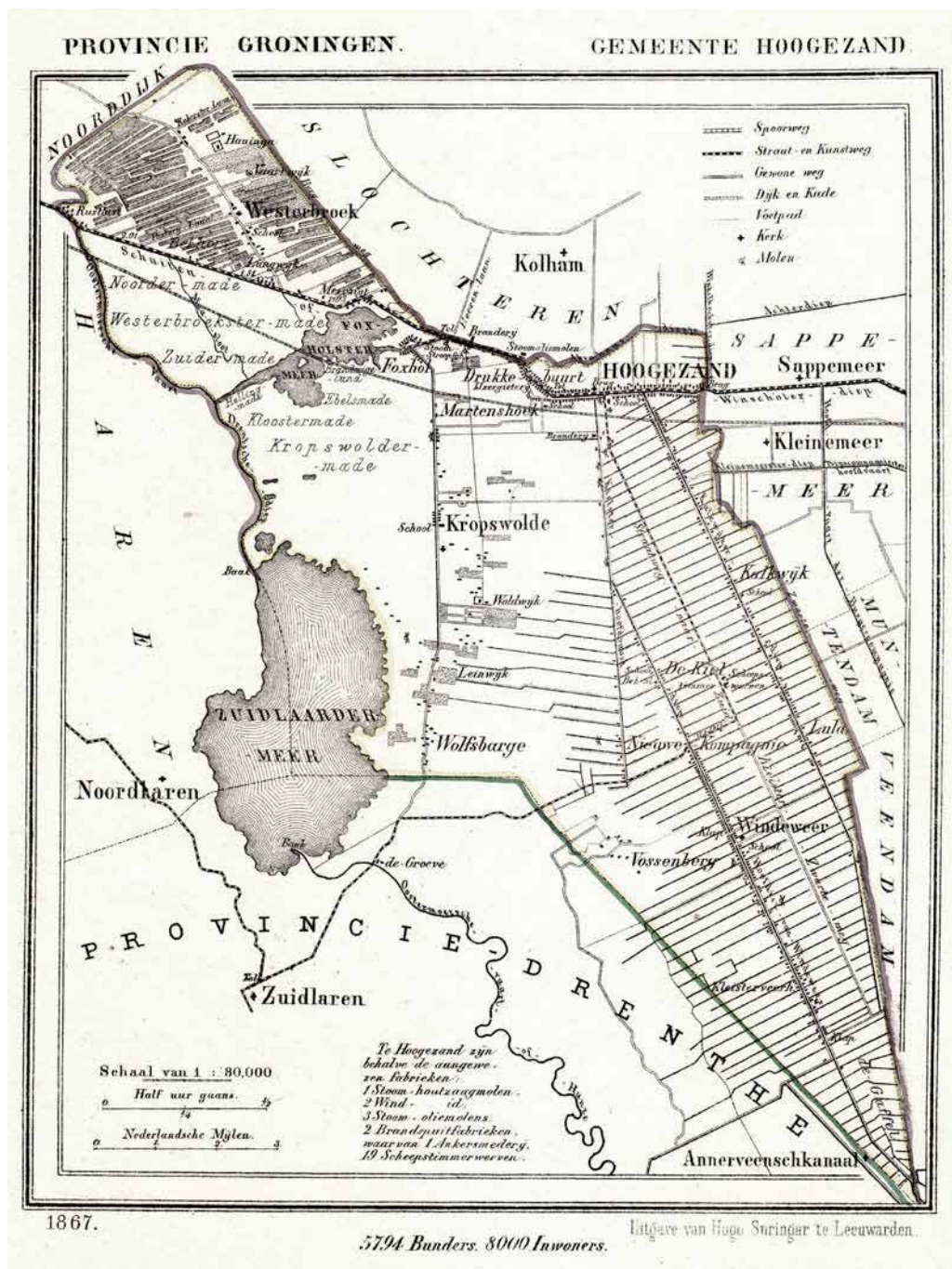
Afb. 5. Kaartje van de provincie Groningen, 1866. Schaal: 1:500.000. De namen van plaatsen die zijn aangegeven met een open cirkel, zijn tevens gemeentenamen. Vervaardiger: Jacob Kuypers. Uitgever: Hugo Suringar, Leeuwarden. Er bestaan ook versies uit 1870 (?), 1877 en 1882. Collectie Regionaal Archief Zuid-Utrecht, Wijk bij Duurstede.

verwonderd over de nauwkeurigheid, met welke de heer Fehse deze kaarten heeft vervaardigd. Zij sloegen de kaarten op van een paar gemeenten met welke zij nog meer in 't bijzonder bekend, of liever, waarin zij geheel en al te huis waren, en zagen met genoeg hoe niets door den vervaardiger was overgeslagen.

Kuypers oordeel over de Fehsekaartjes was aanzienlijk minder positief. Volgens hem gaven ze de locaties of de aanwezigheid van onder meer dijken, wegen, waterlopen,

kerken en huizen onjuist weer. 'Groningen zal ik met de tijd ook moeten aanpakken', zo berichtte hij zijn uitgever. 'U weet dat ik mijn eigen werk vol leemten acht, maar de hemel beware mij voor zulk een onnauwkeurigheid waarop ik u bepaald meen te moeten wijzen.' Hij adviseerde dan ook om in het wervingsmateriaal voor de atlas geen kaartjes van Fehse op te nemen. Zijn eigen kaartjes zouden namelijk uitvoeriger worden, doordat ze onder andere bossen en 'grondverheffingen' zouden aanduiden.

Afb. 6. Kaartje van de gemeente Hogezaand, 1867. Schaal: 1:80.000. Vervaardiger: Jacob Kuyper. Uitgever: Hugo Suringar, Leeuwarden. Er circuleert ook een ongedateerde versie, vermoedelijk uit 1870. Collectie Regionaal Archief Zuid-Utrecht, Wijk bij Duurstede.

Uiteindelijk zou er ook van alle Groningse gemeenten een door Kuyper ontworpen kaartje verschijnen in dezelfde stijl als de kaartjes van gemeenten in de overige provincies. De cartograaf had er al ruim 950 kaartjes op zitten, toen hij aan het uittekenen van groepjes Groningse gemeenten begon. Belangstellende Groningers moesten echter nog tot het verschijnen van de volledige atlas in 1871 wachten voor een los Kuyperkaartje van hun gemeente in de verkoop kwam. Ter vergelijking: Friesland, Drenthe en Zeeland waren in 1867 al nagenoeg compleet verkrijgbaar.

De kaartjes van Kuyper

Was je, als je had gewacht op het uitkomen van de Kuyperkaartjes, beter af geweest dan de snelle beslissers die Fehsekaartjes kregen? Dat blijkt inderdaad het geval. Weliswaar werkten beide auteurs met een vast papierformaat per gemeente, en zodoende met een variabele schaal. Ook gaven ze beiden aan welke afstand op de kaart overeenkwam met een Nederlandse mijl of met duizend ellen (= kilometer). Kuyper noteerde echter ook welke schaal hij

had toegepast. Deze liep bij hem uiteen van 1:37.500 bij de gemeenten Meeden, Nieuweschans en Sappemeer tot 1:125.000 bij Vlagtwedde. Om toch een indruk te kunnen krijgen van de omvang van het grondgebied van een gemeente en het belang ervan, noteerde Kuiper onderaan de kaartjes de oppervlakte in bunders en het aantal inwoners; deze extra informatie ontbreekt bij Fehse.

Beide auteurs pasten kleur toe in hun kaartjes. Die diende ter verlevendiging ervan, maar tevens voor het accentueren van de gemeentegrenzen. Fehse werkte met één kleur, Kuiper doorgaans met twee: een aan de binnenzijde van de grens en een tweede aan de buitenzijde daarvan. Als de gemeente grensde aan een andere provincie of tegen de landsgrens aanlag, was de buitenste kleur aan zo'n grens anders dan aan de grens met een buurgemeente in de eigen provincie. Zo zijn op het Kuiperkaartje van Hoogezand (afb. 6) de grenzen aan de binnenzijden geel gekleurd, aan de buitenzijden rood bij buurgemeenten in de eigen provincie en blauw bij buurgemeenten in Drenthe. Bij Leek – grenzend aan Friesland en Drenthe – en Vlagtwedde – grenzend aan Drenthe en Hannover, vanaf 1866 Pruisen – hadden zelfs vier kleuren gebruikt kunnen worden, maar dat is niet gebeurd. Onder andere in Drenthe zijn wél voorbeelden te vinden van vierkleurige gemeentekaartjes en ook bij het provinciekaartje van Groningen (afb. 5) zijn vier kleuren toegepast.

Zoals we eerder zagen geven de kaartjes van Kuiper ook meer details. Soms voegde hij nog extra informatie toe. Op het kaartje van Warffum bijvoorbeeld noteerde hij de afstand van het Noordpolderzijk aan de Waddenkust tot de Emderkaap op het eiland Rottum, dat bij Warffum hoorde. Het kaartje van Hoogezand (afb. 6) bevatte een lijstje met de fabrieken in de gemeente, voor zover er op de locatie waar ze stonden geen ruimte was op het kaartje.

De gemeenteatlas van Fehse vermeldt als jaar van uitgave: 1862. Bij de atlassen van Kuiper ontbreekt een jaar van uitgave, maar veel individuele kaartjes van diens hand bevatten wél een jaartal, veelal uit de periode 1866 tot 1869. Kuiper vond dat je kaartjes zonder jaartal niet serieus kon nemen. Desondanks zijn er ook exempla-

ren in omloop zonder datering, bijvoorbeeld die van Appingedam, van Haren en van de provincie; vermoedelijk dateren deze van 1870.

Meerdere versies

De complete *Gemeente-atlas van Nederland*, tevens verkrijgbaar per provincie of per los gemeentekaartje, kwam in 1871 op de markt. In augustus van datzelfde jaar werd de uitgave – wereldwijd de eerste in zijn soort – bekroond op een aardrijkskundig congres in Antwerpen. Dat stimuleerde de uitgever om al in 1872 de eerste kaartjes van een vernieuwde uitgave het licht te doen zien. Daarop waren de bunder en de Nederlandse mijl vervangen door de 'modernere' eenheden hectare en kilometer. In de provincie Groningen kregen uiteindelijk de stad en vier andere gemeenten in de jaren zeventig zo'n nieuwe versie van hun Kuiperkaartje. Soms werd van de gelegenheid gebruik gemaakt om iets te corrigeren, te actualiseren of aan te vullen. Zo is op het kaartje van de gemeente Groningen uit 1872 het 'Groot Scheepvaart kanaal' (Eemskanaal) toegevoegd, dat op de editie van 1866 nog ontbrak. Datzelfde geldt voor het provinciekaartje uit 1877, waarop bovendien de spoorlijn naar Assen is aangeduid. Het Eemskanaal werd gegraven in de periode 1866-1876; de eerste treinen op de spoorlijn naar Assen reden in 1870.

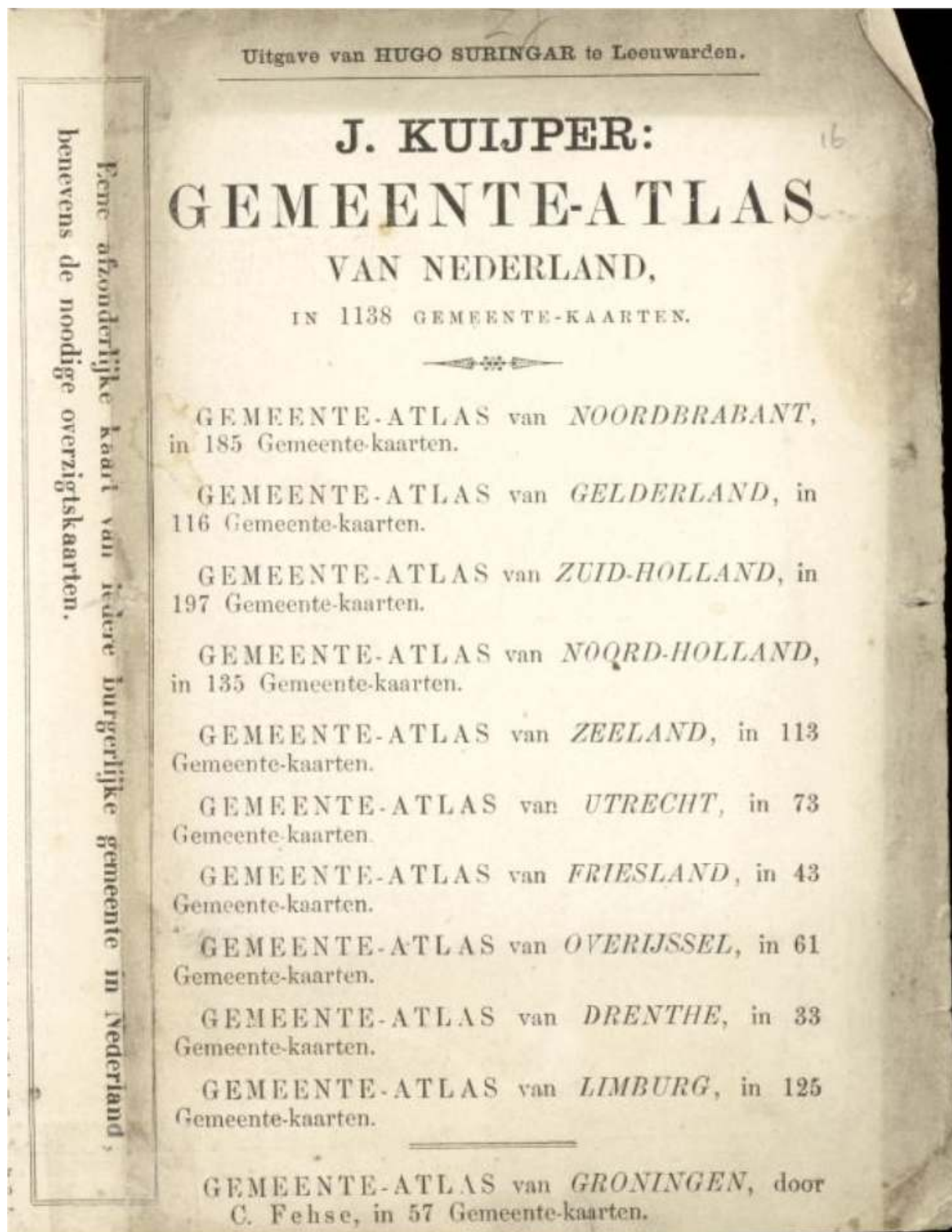
Rond 1885 besloot Suringar nogmaals tot het uitbrengen van een nieuwe editie van de *Gemeenteatlas van Nederland*. Van de ongeveer 70 nieuwe ontwerpen hadden er twee betrekking op gemeenten in Groningen, te weten Baflo en Grootegast. In die tijd gingen dus nog steeds exemplaren van de atlas over de toonbank. Zoals steeds waren deze ongedateerd, al toonden de meeste kaartjes wel een jaartal. In de laatste uitgaven van de *Gemeente-atlas van Groningen* konden die jaartallen uiteenlopen van 1866 tot 1889.

De gemeentekaartjes van Fehse en van Kuiper zijn onder andere te vinden op de Beeldbank Groningen (beeldbankgroningen.nl).

Bronnen en literatuur

- Archief van G.T.N. Suringar en Hugo Suringar, Allard Pierson/UvA, inv.nrs. 734, 1619, 1761-1771.
- M. Keyser, 'De laatste kleurders. Kleurinrichtingen in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Caert Thresoor* 11 (1994) 81-86.
- Jacob Kuiper, *Gemeente-atlas van Nederland naar officiele bronnen bewerkt* (Leeuwarden z.j.).
- C. Fehse, *Gemeente-atlas van Groningen in 62 kaarten*, J. Oomkens, J. Zoon (Groningen 1862).
- *Nederlandsche Bibliographie* ('s-Gravenhage 1861) 91, ('s-Gravenhage 1862) 75 en (Utrecht 1871) 92.
- *Alphabetische Naamlijst van boeken, landkaarten ... die in het jaar 1865 resp. 1866-1872 zijn verschenen* (Amsterdam 1865) 158; (1866) 144; (1867) 154; (1868) 168; (1869) 168; (1870) 152; (1971) 162; (1972) 154.
- *Alphabetische Naamlijst van boeken, plaat- en kaartwerken die gedurende de jaren 1850 tot en met 1862 in Nederland uitgegeven of herdrukt zijn* (Amsterdam 1868) 300.
- *Vaderlandsche letteroefeningen* (Gorinchem 1863) 258.

Bijlagen

Figuur 4 (compleet): Aankondiging van de uitgave van de Gemeente-atlas van Nederland van Jacob Kuyper. Collectie Allard Pierson/UvA.

1^e Aflevering, inhoudende 25 kaarten.

Prijs / 1.25.

GEMEENTE-ATLAS

VAN

N E D E R L A N D.

NAAR OFFICIEELE BRONNEN ONTWERPEN DOOR

J. K U I J P E R.

Als eene proeve bevat deze eerste aflevering uit iedere provincie twee of drie kaartjes, namelijk:

Noordbrabant:

- Andel.
- Lierop.
- Maashees.

Gelderland:

- Gent.
- Groenlo.
- Harderwijk.

Zuid-Holland:

- Alkemade.
- Katwijk.
- Rotterdam.

Noord-Holland:

- Haarlem.
- Haarlemmerliede.
- Medemblik.

Zeeland:

- Westkapelle.
- Wissekerke.

LEEWARDEN,
HUGO SURINGAR.
1865.

Utrecht:

- Baambrugge.
- Rhenen.
- Utrecht.

Friesland:

- Bildt.
- Hemelumer-Olderphart en Noordwolde.

Overijssel:

- Diepenheim.
- Rijssen.

Drenthe:

- Norg.
- Dwingelo.

Limburg:

- Sittard.
- Wittem.

Groningen:

bewerkt door C. FEHSE,
is reeds compleet.

Extra figuur: Voorblad van de eerste uitgave van 25 kaartjes uit 1865. Groningen is reeds compleet, maar dan wel dankzij de kaartjes van Fehse.